

- ⁹³ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26.
⁹⁴ Завойкин А. А., Болдырев С. И. Третья точка зрения на монеты с легендой ΣΠΔΩΝ // Боспорский сборник. — 1994. — Т. 4. — С. 43—47; Завойкин А. А. О времени автономной чеканки... — С. 92.
⁹⁵ Пор.: Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 127—128.
⁹⁶ Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146; Виноградов Ю. А. О курганах варварской знати... — С. 39; Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 128.
⁹⁷ Андреев Ю. В. Античный полис и восточные города-государства // Античный полис. — Л., 1979. — С. 21; Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 212.
⁹⁸ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 42.
⁹⁹ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26.
¹⁰⁰ Vinogradov Yu. G. Op. cit. — S. 65, 66; Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 395, 396, 406, 411—417; Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 147; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26. Пор.: Блаватский В. Д. О происхождении боспорских Археанактидов // Античная археология и история. — М., 1985. — С. 207—210.
¹⁰¹ Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 417.
¹⁰² Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 26. В. А. Анохин вважає можливим на базі вивчення нумізматичного матеріалу говорити про чотирьох правителів з династії Археанактидів. Див.: Анохин В. А. Указ. соч. — С. 24.
¹⁰³ Пор.: Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 146.
¹⁰⁴ Печикян И. Р. Указ. соч. — С. 147; Анохин В. А. Указ. соч. — С. 25.
¹⁰⁵ Докладніше див.: Виноградов Ю. Г. Полис... — С. 407—419.

А. О. ГУРБИК (Київ)

Сільська громада в Україні XIV—XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм

Сільська громада * в Україні XIV—XVIII ст. пройшла складний шлях еволюції. Він відзначається не лише значною різноманітністю її форм, а й складною діалектикою взаємоперетворень останніх. Громада була важливим осередком суспільного життя, в якому зберігалися попередні надбання й далі розвивалися відповідно до нових історичних умов господарські, правові і культурні традиції українського народу. Практично до кінця XIX ст. в Україні зберігалася громадська організація з яскраво вираженими рисами територіальних громад попередніх епох. Відомий дослідник І. В. Лучицький наводить факти, коли в спільному користуванні громади перебували різноманітні угіддя й орні ділянки не лише в 30—40-х роках, а й у 80-х роках XIX ст.¹

Основані на широкій джерельній базі подальші дослідження І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, В. А. М'якотіна², праці М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Владимірського-Буданова, М. С. Грушевського³, присвячені різноманітним аспектам історії територіальних громад в Україні, розвідки М. Д. Іванишева, В. Б. Антоновича, І. А. Линиченка, О. Я. Єфименко, І. П. Новицького⁴ з проблем громадських правових стосунків і судочинства не лише здійснили наукову постановку питання про українську громаду, яке досі не ставилося в історіографії через існуючу теорію “безобщинного” розвитку села в Україні, а й зробили серйозні зрушення як в нагромадженні фактичного матеріалу, так і в удосконаленні теоретичних підходів до вирішення цієї важливої наукової теми.

Проте поступово інтерес до даної проблеми зменшувався. В 20-х роках XX ст. з'явилися лише спеціальні праці, присвячені громадському судочинству в Україні⁵. А в 30-х — 50-х роках ця тематика практично випала з поля зору дослідників. На початку 60-х років до проблем еволюції громади в Україні історики зверталися постільки, поскільки це було необхідно для висвітлення різноманітних аспектів історії феодалізму⁶. Починаючи із зазначеного періоду, з'являються дослідження,

присвячені історіографії проблеми територіальної громади⁷, що було певним вкладом у подальшу її розробку.

Із середини 70-х років інтерес до історії громади відроджується. З'являються регіональні дослідження, присвячені висвітленню особливостей і закономірностей еволюції громадських структур в Україні. Зокрема, вивченню "общинного ладу" в Галицькому Прикарпатті була присвячена дисертація В. Ф. Інкіна⁸, в якій автор, характеризуючи етапи існування поземельних селянських спілок, прагнув обґрунтувати спільність шляхів розвитку східноєвропейської общини.

В другій половині 80-х років деякі аспекти еволюції громади на Лівобережній Україні висвітлювались у монографіях В. Й. Борисенка та О. І. Гуржія⁹.

Останнім часом у світ вийшли спеціальні дослідження, присвячені історії сільської громади в Україні XIV—XVI ст. Ця тематика порушувалась і в узагальнюючих працях¹⁰. Отже, названі праці дають можливість підбити деякі підсумки у вивченні даної проблематики та спробувати прослідкувати загальний процес еволюції української громади в XIV—XVIII ст. Слід зазначити, що в спеціальній літературі своєрідність форм громади на Правобережжі XVII—XVIII ст. і на Лівобережжі в першій половині XVII ст. та в другій половині XVIII ст. з'ясована ще недостатньо.

Переходячи до висвітлення конкретно-історичного матеріалу, зауважимо, що наявні джерельні дані фіксують риси волосної громади на українських землях у XIV—XV ст. Хоча протягом XVI ст. регіон існування волосної форми територіальної громади звузився й охоплював переважно Північну Київщину, Галицьке Прикарпаття і частково Волинь. В інших регіонах України в XVI ст. цілісність колишніх волосних громад прослідковувалась у зв'язку складових частин, на які вони розпадалися: центрів волостей (міст, містечок, великих сіл), приватних сіл, великокнязівських сіл, боярських поселень і т. д. Ці частини, за традицією, ще спільно користувались угіддями, разом відбували однотипні повинності тощо¹¹. У подібних випадках "волость" (у широкому розумінні даного терміну) втрачала ознаки територіальної громади і перетворювалася в суто адміністративно-територіальне утворення. Хоча у вужчому розумінні терміни "волость" і "волощани" продовжували застосовуватися щодо якоїсь певної частини колишніх великих волостей. В останньому випадку, звичайно, джерела вказували на форму територіальної громади. Таким чином, у ході еволюції волосної форми громади термін "волость" у XVI ст. вже переважно означав адміністративно-територіальне утворення, яке, в свою чергу, було асоціацією менших громад. До асоціації могли входити групи великокнязівських поселень, приватних селищ-дворищ (подібні групи традиційно продовжували називатися "волостю"), а також громади окремих багатодвірних сіл і міська громада колишнього волосного центру.

Характеризуючи ж волосну громаду до XVI ст., тобто до часу, коли відбувалися названі процеси, слід відзначити, що тоді вона структурно складалася з більш-менш згуртованих дворищ та малодворних селяць і селищ. Тотожними з дворищами частинами волостей виступали також "служби", а у волостях Київщини згадувалися "потуг" і "тягл"¹².

Волосна громада мала чітко визначену територію, яка складалася не лише з ділянок, відособлених вказаними дворогосподарствами орних земель та угідь, але включала й оброблені волостю землі загального користування, незаймані цілинні ділянки (які волощани могли займати), та землі, що додатково розподілялися між дворами пропорційно їх розмірів¹³. Останні три види земель становили загальний земельний фонд — т. зв. волосну альменду. Волощани, згідно з внутрішнім розпорядком, могли користуватись альмендою, але вона ніколи не могла перейти до них у спадкове володіння. В свою чергу, лише наявність аллоду (спадкового наділу) давала селянам право користуватися волосною альмендою.

Для вирішення найважливіших життєвих питань волощани декілька разів на рік збиралися на загальні віча, на які, як правило, приходили всі голови дворогосподарств. Часто на них були присутні жінки і діти. Віча відбувалися на традиційному місці в зазначений час. На них волощани вирішували питання виплати волостю податків, долю спільних волосних коштів, розмежування земель, встановлювали порядок ведення сільськогосподарських робіт і черговість відбування сторожової служби. Розглядали також різноманітні спірні питання й у присутності представників місцевої державної адміністрації (вижив, возних) проводили розслідування кримінальних справ і чинили суд. В окремих випадках для розв'язання складних справ на віча, які з XVI ст. інколи називалися "копами", збиралися жителі кількох сусідніх волосних громад¹⁴.

Практично до XVI ст. волості утримували в своєму складі і селян, і бояр, і землян, а волосні віча (відомі ще з XII ст.) поступово трансформувалися в окремі зібрання цих станів, з одного боку, в провінційні шляхетські віча, а з другого, — у віча (копи) селян і міщан. Досить чітко це прослідковувалося на Галицьких землях. Особливістю місцевого устрою цього регіону було також те, що тут в рамках волостей з кінця XIV ст. відособлюються волості-"країни", які перебували під керівництвом воєвод волоських сіл. Керівники країн — воєводи і крайники — у XIV—XVII ст. були виборними посадовими особами практично в усьому Карпатському регіоні. Обирали їх на загальних вічових зібраннях, які називалися "збором", з числа князів — керівників окремих сільських громад¹⁵.

Порівняльний аналіз свідчить про схожість не лише волосних громад Волині й Подніпров'я і волосних країн Галичини, а й про ідентичність повноважень волосних віч і старців руського права з вічами — зборами та крайниками волоського права.

Незважаючи на певні консолідуючі волосну громаду фактори, в XV ст. все більше наростали процеси, що призводили до руйнування її території, господарського механізму, а також до обмеження компетенції адміністрації громади.

Значний вплив на руйнування волосної форми громади справляли її внутрішні процеси. Найважливішими з них були ті, які призводили до того, що певна кількість волощан виходила зі складу громади, вириваючи таким чином свої аллоди (з усім комплексом оранки та угідь) із системи волосних земель. Проміжною ланкою до повного виходу було намагання волощан виконувати осібну службу з паралельним звільненням від загальноволосного тягла, хоча останні і зберігали за собою право вільного вступу в загальноволосні угіддя.

Виділення із складу волосної громади окремих службових господарств призводило до руйнування цілісності волосної території і до збільшення повинностей, що лягали на волощан, з одного боку, а також до вирівнювання економічного становища членів громади, з другого, — оскільки заможніші волощани виділялися на осібну службу. Таким чином, зростання майнової нерівності призводило до певної соціальної диференціації жителів волості.

Більш руйнівним для волосної громади у зазначений період був подальший процес переходу різноманітних частин волості у власність світських феодалів і церкви. Значними темпами зростало боярське землеволодіння, що було продовженням процесів, які відбувалися на українських землях у XII—XIII ст.¹⁶

З XIV ст. подальший розвиток та зростання помісної системи відбувалися переважно за рахунок великокнязівських і королівських пожалувань громадських земель з державного фонду. Верховні правителі надавали своїм васалам окремі дворогосподарства, села й території волості, а то і цілі волості в умовне та спадкове володіння. Умови пожалувань були різноманітними. В певних регіонах України та й Білорусі існувала традиція, за якою місцеві бояри тримали цілі волості по черзі. Зокрема,

волості Бирин, Золвяж, Утешків, Лопатин, Хотень, Олевськ у 70-х роках XV ст. здавались у почергове держання (по 1 року) київським і житомирським боярам¹⁷. За це останні зобов'язані були відбувати військову службу. Іншими умовами, які зустрічалися в документах, були “до волі і ласки господарське”, “до живота” (до смерті васала), “до двох животів” (до смерті васала і його сина)¹⁸ і т. п.

У процесі роздачі волосних територій прослідковувалася висвітлена у спеціальній літературі загальна тенденція до перетворення феодального умовного землеволодіння (особливо боярського) в повне безумовне¹⁹. На протязі XVI ст. значно зростала кількість пожалувань “на вічність”²⁰.

Виділення із складу волості поселень, сіл і угідь призводило до деформації структури волосної громади, а зменшення волосної альменди порушувало усталені економічні й соціальні відносини в ній. Волосні громади значно зменшувалися своїми розмірами, а ті, територія яких була розділена між багатьма феодальними власниками, зникали, поступаючи місцем громадам окремих багатодвірних сіл — меншій за розміром формі територіальної громади. Зазначені сільські громади формувалися в рамках села, як переданого феодалу, так і залишеного в складі великокнязівського (королівського) домену. Щоправда, динаміка переходу поселень і навіть цілих їх комплексів від одного власника до іншого та зміна юрисдикції поселень (приватні-великокнязівські і навпаки), що було характерним явищем для XIV—XVI ст., призводили до створення й існування різноманітних територіальних утворень. У дрібних феодалів, у володіння яких переходили невеликі частини волості (одне — два села), створювалися громади сіл з незначною кількістю дворогосподарств. У середніх і великих магнатів, де пожалувані частини волості прилучалися до системи існуючих володінь, виникали фактично громади-волості, не кажучи вже про ті випадки, коли волосна громада повністю переходила до феодального власника.

Отже, враховуючи зазначені чинники, можна твердити про те, що еволюція форм територіальної громади певною мірою залежала від впливу зовнішніх факторів. У процесі обертання феодальних володінь одне і те ж поселення могло утворювати чи просту сільську громаду, чи, перейшовши в руки іншого феодала, увійти до складнішого утворення (волосного типу).

До руйнування волосної форми громади призводив процес адміністративно-господарського відокремлення центрального містечка або міста від волості. На середину XVI ст. лише на півночі Київщини спостерігався тісний зв'язок волості і волосного центру (Мозирська, Бчицька волості). Останні спільно користувалися різноманітними угіддями й виконували повинності²¹.

В інших регіонах України такий зв'язок прослідковувався слабше. Це пояснюється тим, що в XVI ст. певна частина волосних громад була вже зруйнована, а на їх місці існували господарства виділених з волості військовослужбових феодальних елементів, приватні села, а також великокнязівські села, які, відійшовши до замків, перебували під юрисдикцією замкових урядів. Тому колишня спільність таких міст з навколишньою волостью прослідковувалась у зв'язках міст з боярами і слугами, а також з громадами приватних та великокнязівських сіл. Це спостерігалось в Овручській, Остерській та інших волостях²².

Таким чином, вихід міста із складу волосної громади і розмежування їхньої території та повинностей поряд з процесами роздачі волосних сіл і угідь призводило до значного зменшення волості, а часто й до її руйнування. Адже розподіл повинностей у пропорції 2 до 1²³ більш-менш точно показував співвідношення економічних можливостей поділених міста і волості. А тому з відокремленням центрального поселення волості від останньої відходила економічно могутніша й організованіша її частина, що значно послаблювало громаду.

Певний вплив на руйнування волосної громади в Україні мали спустошення ординців, початок систематичних вторгнень яких припадає на кінець 70-х рр. XV ст.²⁴ З цього періоду збройні напади Кримського ханства інколи разом з військами Туреччини (чим васалом воно було) суттєво впливали на заселеність і структуру волосного устрою українських земель. У зв'язку з цим залюдненість Брацлавщини та Південної Київщини була значно меншою, ніж Волині, Галичини, Північної Київщини.

Постійна загроза татарських нападів призводила до того, що волості в південно-східних регіонах України мали і військове значення. Старости там виступали в ролі керівників збройних загонів, для організації яких отримували певні кошти із замкових надходжень²⁵. Такий же військовий характер мали і прикордонні волості Галичини та регенеровані на їх основі волоські країни, які зберігали військово значення практично до кінця XV ст.²⁶

Волосну форму громади відтворювали і козаки на новоосвоєних степових просторах, що межували з татарськими кочовими станами. В даних умовах волості теж з необхідністю створювали військову організацію на чолі з отаманами. Хоча разом з тим це були й поземельні спілки, землі в яких належали групам поселень (сіл, угодів, хуторів), а землекористування здійснювалось як територіальними спілками, так і великосімейними колективами на основі займанщини. Різноманітні ж угіддя перебували у спільному володінні всіх поселенців²⁷.

У XVI ст. кардинальні зміни відбувались і з основними структурними складовими волосної форми територіальної громади — дворищами. В ході розвитку продуктивних сил та поширення більш інтенсивних форм землеробства (трипільля) створювались умови для концентрації дворищних господарств волості, частини яких відселилися раніше на значні відстані, у багатодвірні села. Тому в структурі волосної громади фіксуються як поодинокі дворища, так і багатодвірні села з автономними сільськими громадами.

Проте паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи, зростання майнової нерівності та подальшого соціального розшарування волощан, земельні захвати волосної альменди і роздача сіл приватним власникам, відокремлення центрального поселення від волості та турецько-татарська агресія довершили процес руйнування волосної громади на українських землях. Більш інтенсивно він проходив у Галичині, Волині й Київщині. Хоча і в XVI ст. у Поліссі ще зберігалися сліди волосної організації з волосними старцями та вічовими зборами волощан. Щоправда, відповідно до волосної устави, виданої правителями Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського (далі — ВКЛРЖ) у 1560 р., передбачалося, що волосних старців повинні обирати місцеві уряди з числа запропонованих волостю кандидатів. Залишки ж волосної альменди — спільного володіння угіддями кількома селами — залишалися до кінця XVIII ст.

На місці часом значних за розмірами волосних громад згодом залишалися переважно громади окремих сіл, рідше їх груп. Щоправда, інколи зберігалися цілі частини волостей, які включали до десятка сіл, що належали окремому власнику. Але основним осередком у XVI ст. стають громади окремих, як правило, багатодвірних сіл, які перетворюються в первинні структури місцевого самоврядування українських земель, зберігаючи давньоруські традиції громадського життя. На чолі названих громад стояли сільські старости, які в документах називалися "старцями", "отаманами", "війтами" й "тивунами", інколи "десятниками". Старцями керівників сільських громад називали по аналогії з волосними старцями в основному на Київщині і Волині²⁸. На терені Галицької землі інститут старців побутував переважно в селах на руському праві²⁹.

Тивуни, як представники громадської адміністрації, зустрічалися в другій половині XV ст. в основному на Київщині, Галичині й Волині. Хоча вже з XVI ст. вказаний інститут документально був зафіксований лише у Волині й Галичині³⁰.

Отамани на чолі сільських громад згадувалися, починаючи з XIV ст. Зокрема, про них є відомості в тій частині "Повісті про Поділля", де описувався устрій Подільської землі на час її інкорпорації Коріатовичами³¹. Згодом отаманів ми зустрічаємо в Люстрації Київської землі 1471 р. на чолі громад сіл даного регіону, а також у галицьких селах руського права (XV ст.)³². У XVI—XVII ст. інститут отаманства був зафіксований у селах Київського, Житомирського, Черкаського замків, Овруцького та Київського повіту, а також на Волині і в Галичині (Снятинське, Перемишльське, Галицьке, Тереховське, Рогатинське, Дрогобицьке, Самбірське, Замхівське, Любачівське, Городецьке староства)³³. Що стосується Лівобережної України, то в цьому регіоні (XVII—XVIII ст.) отамани стояли на чолі тієї частини сільської громади, яка складалася виключно з козаків, і в документах називалася "товариством" (селянську частину громади очолювали війти)³⁴.

Важливо зазначити, що в Галичині поряд із сільськими громадами на руському праві були також села на німецькому та волоському праві. Громадами на німецькому праві в даному регіоні керували солтиси і війти, а на волоському — князі та крайники³⁵.

Внутрішній устрій сільських громад України визначався різноманітністю їх складових частин. Найхарактернішою була така структура, коли громада складалася з одного центрального села від якого й походила її назва, і декількох сусідніх приселків або невеликих селець³⁶. У певних випадках основу структури сільської громади становив ряд рівноправних сусідніх поселень³⁷. У такому разі громада нагадувала невелику волостку. Перший з названих типів сільських громад виникав тоді, коли село формувалося шляхом розростання великого дворища (як внаслідок природного приросту, так і через залучення сторонніх осіб) з подальшим його поділом. Другий же передбачав об'єднання кількох окремих дворищ в одне село.

В рамках сільських громад України продовжували зберігатися великосімейні дворищні колективи, особливо на Волині й Галичині³⁸. Хоча документи XVI ст. все частіше згадували й "півдворища", "третьдворища", "чвертьдворища", "жеребок", "півжеребка"³⁹.

Найбільш поширеною структурною одиницею сільської громади в досліджуваний період був "дим" ("дом", "подим'я") — дворогосподарство малої селянської сім'ї, яка включала 2—3 покоління близьких родичів. Подимний устрій сільських громад відзначався в селах Київського, Мозирського, Остерського, Черкаського, Канівського, Житомирського і Вінницького замків⁴⁰.

Особливістю устрою сільських громад Волині було те, що дими входили до останніх переважно в складі дворищ, рідше служб. Інколи дим входив до складу громади як самостійний структурний осередок поряд з дворищами і службами (Луцький, Володимирський, Кременецький повіти)⁴¹.

Специфічною була структура громад в Північно-Західній Київщині. В деяких селах Мозирського й Овруцького замків громади склалися виключно із служб, до яких входило по 2—3 дими⁴².

В XVI ст. досить помітною була тенденція до розпаду великосімейних дворогосподарств. До цього насамперед спонукало прагнення голів малих сімей, які входили до складу дворищ і служб, до певної господарської самостійності та права вільно розпоряджатися результатами своєї праці, чого важко було досягти у великосімейному колективі. Матеріальними передумовами вказаної тенденції було поширення польових

систем землеробства та поява значної кількості постійних полів, що відкидало необхідність існування великосімейних господарств для розробки цілини. В суспільному відношенні важливим було значне зростання (на основі дворичного ладу) кількості громад окремих сіл, у складі яких малі сім'ї, залучаючись до системи парних і кругових допомогообмінних відносин, отримували гарантії соціально-економічної стабільності й безпеки, що раніше досягалося ціною входження у великосімейне господарство. Та й необхідність у кооперації робочої сили малі сім'ї здійснювали через залучення до свого господарства додаткових робочих рук збіднілих односельчан та шляхом створення сябринних спілок.

Хоча дворогосподарства нерозділеної (великої) селянської сім'ї регенерувалися на основі малосімейних дворів аж до XVIII ст. Особливо це стосувалося Південно-Східної Брацлавщини, Південної Київщини, Лівобережжя і Слобожанщини, які колонізувалися переважно великосімейними або ж сябринними колективами протягом XVI—XVIII ст. Та й внутрішню колонізацію проводити було під силу лише великим колективам. Це було характерним для Полісся.

Територія громади окремого багатодвірного села формувалася на протязі тривалого часу і мала добре відомі межі. Особливо інтенсивно проходило розмежування громадських земель у процесі розпаду волосної форми територіальної громади, коли землі окремого села наближалися до меж феодального власника або сусіднього поселення. Хоча в багатьох випадках розмежування угідь не проводилося й останні залишались об'єктом спільного користування кількох сусідніх сіл-громад до кінця XVIII ст.

Земля села, як правило, поділялася на три частини. До першої — належали індивідуальні наділи селянських дворогосподарств (аллоди). До другої — землі спільного користування, тобто громадська альменда. В структурі останньої були як пасовиська, сінокоси, лісові та річкові угіддя, так і орні ділянки загального користування. До третьої частини відносилися цілинні землі, які були резервом для відокремлення нових господарств⁴³.

Верховенство прав громади на землі її території виявлялося не лише у встановленні порядку використання фонду спільних земель і цілини, але й у певному регулюванні режиму сільськогосподарських робіт на аллодах. З метою уникнення потрави посівів громадським стадом і для підвищення ефективності використання пару та стерні громада встановлювала примусові сівозміни, визначаючи черговість використання полів трипільної системи рільництва. Верховне право громади, в тому числі і над індивідуальними наділами, проявлялося при переході у спільне користування запустілих аллодів. Погляд на всі землі села як на цілісну територію проявлявся і у випадках спільного виступу громади на захист не лише громадської альменди, але й індивідуальних аллодів⁴⁴.

Селяни розглядали свої аллоди (як і громада загалом альменду) своєю повною власністю згідно з традиційним звичаєвим правом. Проте феодальне право Королівства Польського, ВКЛРЖ, а з 1569 р. — Речі Посполитої вважало селян лише держателями земельної власності, яких можна було в будь-який час витіснити із землі. Цьому є документальні підтвердження, починаючи з часів правління Вітовта (1392—1430)⁴⁵.

Проте практично до середини XVI ст. верховні правителі, хоча й не узаконювали, але й не анулювали численні акти купівлі-продажу селянської землі. Остання для феодальної знаті до цього періоду сама по собі не являла надзвичайної цінності. А тому королівська та великокнязівська влада була зацікавлена лише в тому, щоб земля не пуставала, оскільки основною формою ренти в згаданий час була натуральна та грошова рента. Тому перехід землі від одного селянина до іншого в межах, а то й за межами громади, не викликав негайної рішучої реакції

представників державної адміністрації. Оскільки такі операції не отримували юридичного оформлення через листи та привілеї, то продажні-куплені землі в будь-який час могли бути вилучені в кожного їх держателя.

Але з кінця XV ст., із зростанням феодалного землеволодіння, в тому числі і церковного, значно збільшилась імовірність переходу великокнязівської землі в приватні руки феодалної знаті через її продаж господарськими селянами. Тому подібні операції все частіше визнавалися недійсними й анулювалися, бо, як підкреслював в одній із своїх грамот Олександр (1501 р.), “зань же людем нашим нельзе земель продавати, ани запродавати без нашего произволения”⁴⁶.

Особливо посилюється контроль на акти купівлі-продажу селянської землі із середини XVI ст., коли в процесі утвердження фільваркової системи господарства значно зросла цінність самої землі, на якій заводяться господарські двори та феодалні фільварки.

В певних регіонах України (Кременецький повіт, Ратненське і Ковельське староства)⁴⁷, яких у другій половині XVI ст. торкнулася волочна поміра, було ліквідовано традиційне селянське землеволодіння. Керуючись положеннями феодалного права про повну власність господаря на землі своїх підданих, верховні правителі ВКЛРЖ забрали у селян їхні традиційні “отчини” і “дєдини” й наділили кожне господарство однією волокою землі. Цим було не лише впорядковано оподаткування останніх, але й позбавлено селян підстав твердити про спадковість свого землеволодіння.

Волочна поміра зменшила селянське землеволодіння. Проте його структура не зазнала кардинальних змін. У рамках села продовжувало зберігатися спільне утримування землі. Щоправда, загальні землі села були також виміряні на волоки, і за їх використання громада частково сплачувала податки⁴⁸. Встановлювались і певні обмеження на користування господарськими лісовими угіддями та на полювання. Проте твердити про ліквідацію “общинного землеволодіння”, як це роблять деякі дослідники, немає ніяких підстав⁴⁹.

На переважній більшості українських земель, яких не зачепила волочна поміра, до кінця XVI ст. зберігалися традиційні земельні відносини в громаді, а селяни здійснювали акти купівлі-продажу землі. Хоча розвиток фільваркового господарства в XVII—XVIII ст., особливо в Правобережній Україні та Галичині, призводив до повної втрати селянами прав на землю, оскільки значна частина сіл міняла юрисдикцію, стаючи приватними, та в результаті прямого захоплення феодалами громадської альменди й запустілих аллодів односельчан. Проте і за таких умов сільська громада продовжувала існувати, відстоюючи свою “старовинну”, зберігаючи спільне землеволодіння і традиційний порядок його використання.

Для розуміння суті сільської громади України важливим бачиться аналіз економічних відносин між її складовими — окремими дворогосподарствами. Документальний матеріал неодноразово фіксував наявність у громаді широкої взаємодопомоги як у повсякденному внутрішньому житті, так і в процесі виконання повинностей, за які сільська громада несла кругову відповідальність⁵⁰.

Факти взаємодопомоги між членами громади в спеціальній літературі отримали назву “допомогообміну”⁵¹. Останній зустрічався, як правило, в двох формах. В одних випадках, найчастіше з проханням про допомогу зверталося до громади дворогосподарство, яке потребувало великої кількості додаткових робочих рук (будівництво будинків і т. п.). Допомога, яку в таких випадках надавала громада, називалася в Україні “толокою”, тобто спільною працею. Господар, який скликав таку толоку, нічого не відшкодував громаді, а лише був зобов’язаний брати

участь у такій же допомозі на користь іншого члена громади. В даному випадку допомогоюобмін мав круговий характер. Але в повсякденному житті сільської громади частіше реалізовувався парний допомогоюобмін, коли один сусід звертався до іншого допомогти зібрати урожай, звести господарську будівлю і т. п. Член громади, який отримав таку допомогу, зобов'язаний був у разі необхідності відплатити тим же своєю сусідові. Поскільки відносини між господарями існували тривалий час і їх господарства були приблизно рівні в економічному відношенні, то і взаємодопомога при цьому вирівнювалася, що в кінцевому підсумку гарантувало економічну безпеку дворогосподарств громади. Остання, таким чином, являла собою складну мережу відносин взаємної допомоги між практично всіма дворогосподарствами⁵².

Аналіз взаємних відносин дає відповідь і на питання про причини відтворення сільської громади в ході колонізації. Пояснення тут криється не лише в психології селян, яка теж певною мірою сприяла відтворенню попередньої громадської організації, в умовах якої проходило все свідоме життя поселитих. Головне ж полягало в необхідності відтворення системи допомогоюобмінних відносин, без яких окремі двори селян в умовах натурального господарства не змогли б нормально функціонувати. А відтворення допомогоюобміну при наявності певної кількості вільних земель та угідь з необхідністю відновлювало сільську громаду.

Яскравим прикладом цього була громадська організація на новозаселених землях Лівобережжя та Слобожанщини. В той час, коли сільська громада Правобережжя та Галичини все більше втрачала залишки публічно-правових функцій і перетворювалася в допоміжну ланку помісної адміністрації, а основною функцією громади ставала організація відбування феодальних повинностей, сільські громади Лівобережжя XVII—XVIII ст. постають як досить впливові осередки суспільного життя регіону із значними повноваженнями щодо розпорядження землею і виборів громадської адміністрації, демократичними традиціями колективного вирішення значного кола питань. Це певною мірою було наслідком Визвольної війни середини XVII ст., яка практично ліквідувала кріпосницькі порядки, і після якої на основі займанщини зросло селянське землеволодіння. Події війни дали підстави дослідникам навіть твердити про “зміну старої моделі соціально-економічних відносин новою, козацькою”⁵³. Що певною мірою відбилося і на громадському устрої Лівобережжя. В даному регіоні зустрічалося кілька типів громад. По-перше, чисто козацькі громади, які в документах називалися “товариствами” й управлялися сільськими отаманами, по-друге, селянські громади із сільськими вїттами на чолі та козацько-селянські громади змішаного типу⁵⁴.

Що стосується історичних форм громади, то на Лівобережжі їх було декілька. Зокрема, в південних і центральних районах можна виділити існування волосної форми громади⁵⁵. Остання була результатом колонізації вказаного регіону протягом XVI—XVIII ст., яка здійснювалась, як правило, великосімейними колективами та неродинними групами (“товариствами”). А тому до складу волосної громади в XVI—XVII ст. переважно входили як окремі хутори, слободи, так і малодвірні села, у спільному володінні яких перебували переважно різноманітні угіддя, рідше орні землі. В XVIII ст., внаслідок зростання кількості громад окремих сіл, розмежування оранки та угідь між ними, захоплення колись спільних волосних земель шляхтою, монастирями та козацькою старшиною, основним осередком громадського життя ставало окреме село з чітко визначеними межами спільних земель.

Починаючи з другої половини XVIII ст., з посиленням процесів закріпачення селян, між громадами останніх і товариствами козаків помітнішими ставали конфліктні перерозподіли громадської землі⁵⁶. З одного

боку, це було продовженням процесів розмежування волосних угідь та встановлення чітких меж окремих сіл, а з іншого, — особливо в поселеннях із змішаними козацько-селянськими громадами, прагненням козаків таким чином не допустити феодалізацію громадських земель шляхтою та старшиною в процесі закріпачення посполитих. Хоча ця міра давала лише тимчасові позитивні результати. Оскільки новостворений феодальний клас Лівобережної України, отримавши в кінці XVIII ст. права російського дворянства, переходив до закріпачення й рядових козаків, беручи під свій контроль всі сторони життя громад і використовуючи громадську організацію для отримання максимально можливої феодальної ренти.

На півночі Лівобережжя і Слобожанщини була поширена сябринна громада⁵⁷. Її побутування в цьому регіоні в XVII—XVIII ст. було зумовлене переважно рівнем розвитку продуктивних сил. Оскільки осилити освоєння нових територій і подолати існуючі при цьому труднощі (будівництво житла та господарських приміщень, розчистка полів та підняття цілини) було під силу лише відносно великим колективам.

Одним з джерел формування сябринних спілок був розпад великосімейного дворогосподарства, яке після спільного освоєння певної території частину оранки ділило між окремими малими сім'ями, а іншу її частину та угіддя залишало переважно в загальному володінні. З того часу між окремими дворами як одиницями відособленої власності на перший план виступали економічні інтереси, родинні ж відступали на задній план. Між дворогосподарствами формувалися стосунки, які традиційно існували між неродинними осередками. Тобто, сябринна спілка виступала як суто територіальна організація — форма сільської громади, хоча жителі поселення і були родичами. Але поступово з появою сторонніх членів, в результаті реалізації права окремих сябрів відчувувати свої частини, сябринна спілка і формально ставала суто територіальним утворенням — багатодвірним селом, у рамках якого формувалась і побутувала традиційна громада.

Іншим і найбільш поширеним на Лівобережжі в другій половині XVII—XVIII ст. джерелом формування сябринних спілок було штучне об'єднання неродинних дворогосподарств⁵⁸. Такі спілки створювалися з метою спільного розорювання степу, розчистки та використання сінокосів, інших угідь. У загальному володінні дворів у подібних випадках перебували лише ті землі, борті, будівлі, гаті, які були результатом їх спільної праці. Останні, таким чином, ще більшою мірою нагадували устрій сільських територіальних громад з індивідуальними аллодами та системою громадської альменди.

Проте не слід вважати сябринство лише особливістю устрою Лівобережжя. Воно широко побутувало на польському українсько-білоруському пограниччі Правобережжя⁵⁹ в більш ранній хронологічний період. Сябринні спілки були досить помітним явищем суспільного життя вказаного регіону в XV—XVI ст. А для регулювання стосунків між сябрами інколи видавалися великокнязівські (королівські) грамоти⁶⁰. На основі подібних прецедентів розроблялися відповідні постійні норми, які згодом були кодифіковані статутом ВКЛРЖ 1529 р.⁶¹ У XVIII ст. артикул, який регулював земельні відносини в сябринній спілці, був введений до "Прав, за якими судиться малоросійський народ" (1743 р.)⁶².

Загалом же сябринні спілки й сябринне землеволодіння, яке, до речі, існувало і в середовищі шляхти та старшини, проіснувало на Лівобережжі до кінця XVIII ст.⁶³

Аналізуючи роль сябринства в еволюції української територіальної громади, слід зазначити, що сябринні спілки XV—XVI ст. Київщини і Чернігівщини є переважно результатом розпаду дворищних великосімейних господарств і були проміжною формою між багатосімейним

дворищем як складовою частиною волосної громади і громадою багатодвірного села, що формувалося на основі такого дворища. У подібних випадках з дольового володіння сярів виникала дольова сільська громада. В цей же період інколи створювалися і штучні сяринні спілки. У XVII—XVIII ст. останні стають переважаючими, оскільки процес розподілу великосімейних колективів на даний період практично завершився. Хоча частково зберігалось і таке джерело сяринства, як розпад великосімейних господарств (останні в незначній кількості регенерувалися на основі малосімейних дворів аж до кінця XVIII ст.).

Підбиваючи певні підсумки, виділимо головні етапи еволюції сільської громади в Україні XIV—XVIII ст.

Основною формою сільської громади в XIV—XV ст. була волосна громада, яка була результатом генезису давньоруського волосного устрою. Складалася вона переважно з окремих дворниць, служб та їх об'єднань (малодвірних селець, селищ), а також громад багатодвірних сіл. Характерно, що волосна "община" побутувала до середини XVI ст. у центральній Росії та до середини XVII ст. зберігалась у північних і північно-східних районах європейської частини Росії. До XVI ст. волосна громада існувала і в сусідніх білоруських землях. У загальноєвропейському контексті волосну форму територіальної громади України, Білорусі й Росії (незважаючи на певні місцеві відмінності й незначну асинхронність побутування) можна віднести до одного типу сільської громади, для якої були характерні значна управлінська, судова й фіскальна автономія в поєднанні з впливовим регулюванням землекористування та режиму сільськогосподарського виробництва. Що в порівнянні з іншими європейськими народами певною мірою типологічно наближувало її до територіальних общин Скандинавії. В інших регіонах Європи такого практично рівноправного дуалізму названих рис громади не спостерігалось. Одні з них, як правило, відзначалися значними повноваженнями в регулюванні господарських відносин (Англія (схід), Германські землі, Данія, Франція (північ), Швеція), інші ж досягали максимально можливої в умовах середньовіччя адміністративно-правової самостійності, створюючи свої хартії й статuti (общини Середземномор'я)⁶⁴.

В ході розвитку продуктивних сил України в сільському господарстві та поширення інтенсивних форм землеробства (трипільля), з паралельним зростанням кількості жителів волості й зникненням резервів волосних земель, створювалися умови для концентрації дворниць і частин, на які вони розпадалися, в багатодвірні села. Починаючи із середини XV ст., названі процеси переважали над процесами розосередження. Тому в рамках волосної громади, поряд з територіально відособленими, але зв'язаними в десятки дворництвами, набуває значного поширення громада окремого села. На останню поступово переходили не лише структурні елементи волості (поділ на десятки, дворища, кути), але й функції останньої.

Паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи господарства, зростання майнової нерівності та подальше соціальне розшарування волощан (з виходом заможних її членів з громади на особну службу), земельні захвати волосної альменди і роздача сіл феодалам, відокремлення центрального поселення від волості та турецько-татарська агресія довершили процес руйнування волосної громади. Більш інтенсивно він проходив у Галичині, Поділлі, Південній Київщині й Волині. Хоча і в XVI ст. у Поліссі ще зберігалися сліди волосної громади з волосними старцями та вічовими зборами волощан.

Таким чином, на місці волосних громад залишалися переважно громади окремих сіл, рідше їх груп. Тобто, останні в XVI ст. стають основним осередком територіальної громади.

В рамках таких громад продовжували зберігатися великосімейні дворищні господарства, хоча з появою значної кількості постійних полів потреба в їх існуванні ставала мінімальною. А тому протягом XVI ст. відбувається швидке руйнування великих дворощ і основним структурним осередком громади стає дворогосподарство малої селянської сім'ї, яка, залучаючись до системи парних і кругових допомоогообмінних відносин громади, здобувала ті ж гарантії соціально-економічної безпеки, що й у складі великосімейного двороща, отримуючи при цьому більшу свободу економічної ініціативи. Та й необхідність у кооперації робочої сили малі сім'ї здійснювали через залучення до свого господарства додаткових робочих рук збіднілих односельчан, внаслідок дії синхронних процесів майнового розшарування в сільській громаді, та шляхом створення сябринних спілок.

Аналогічні українським дворощам великосімейні "общини" зберігалися практично до кінця XVI ст. в сусідніх російських і білоруських землях (в останньому випадку вони теж називалися "дворощами"). Серед інших європейських народів особливо значного поширення набула великосімейна община на Балканах (задруга), відомості про яку зберігалися ще у XIX ст. Тотожні процеси еволюції громадських відносин призводили до стійкого існування громад — великих родин (які побутували в рамках більших територіальних утворень) у XI—XV ст. в Іспанії (германдади), Італії (кондоми), Візантії і практично у всій Скандинавії⁶⁵.

В еволюції сябринної громади України можна виділити декілька основних етапів. Сябринні спілки почали створюватися в XV ст. На початковому етапі це було, як правило, результатом розділу великосімейного дворогосподарства і мало фрагментарний характер. Проте в XVI ст. у результаті впливу проаналізованих процесів, коли розклад дворощ став масовим, сябринні громади набули значного поширення. Вони стали свого роду перехідною формою від напіврозділеного двороща — складової частини волосної громади — до громади багатодвірного села. В той же час із зростанням кількості малосімейних дворогосподарств починають створюватися і т. з. штучні сябринні спілки, які могли охоплювати не всіх, а лише декількох членів сільської громади.

В нових історичних умовах Лівобережжя (друга половина XVII—XVIII ст.) сябринні спілки створювалися переважно штучним шляхом, хоча фрагментарно зберігалось і таке джерело, як розклад великосімейних колективів, які колонізували цей регіон, оскільки великі сім'ї регенерувалися на основі малих аж до кінця XVIII ст.

У XVII—XVIII ст. еволюція української громади йшла по шляху перетворення останньої в придаток помісної системи, який зобов'язаний був забезпечити феодалного власника максимально можливою феодалною рентою. Паралельно відбувалось обезземелення селян внаслідок чого роздрібнювалось селянське господарство, що в поєднанні з експропріацією громадської альменди вело до кризи існуючих систем рільництва. Поскілки не було необхідних резервів цілини для нових полів, з одного боку, та не вистачало поголів'я худоби, через відсутність необхідних угідь, що не давало можливості використати такий важливий для трипілля засіб відновлення ґрунту, як угноєння полів, з другого.

Тому захоплення фільварками системи громадських угідь фактично призвело до кризи панщинно-фільваркової системи господарства. Ознаки останньої на західноукраїнських землях проявилися вже в кінці XVI ст. Цьому ж сприяли і масові втечі селян, що позбавляло фільварки значної кількості робочих рук. Хоча, в свою чергу, втечі, поряд з татарськими спустошеннями, дещо відновили резерви пусток і дали можливість деякою мірою встановити попередню земельну структуру сільських громад з певною, хоча й досить мінімальною, системою угідь.

У Південно-східних регіонах Правобережжя, де поміщицько-фільваркова система не набула такого поширення, й особливо на Лівобережжі, в XVII—XVIII ст. сільські громади існували в умовах широкого земельного привілля, що в поєднанні з ослабленими кріпосницькими порядками відроджувало ту вільну сільську громаду, яка існувала в Україні в попередні віки. Хоча і в цих регіонах протягом XVIII ст. громада поступово стає повністю підпорядкованою феодальному власнику організацією покріпачених в кінці XVIII ст. селян. Остаточний же розклад сільської громади був пов'язаний з утвердженням приватної власності селян на землю, що вже виходить за рамки даного дослідження.

В цілому сільська громада України в розглядуваний період існувала як реалізована історична необхідність об'єднання селянських господарств, що обумовлювалося природою сімейно-індивідуального виробництва, яке неминуче вимагало наявності більш широкої трудової й соціальної кооперації, акумулюючи в собі прогресивні надбання матеріальної та духовної культури українського народу.

* Автор вважає доцільним використовувати термін "громада", а не поширений в українській історіографії термін "община", оскільки останній для України є штучним, механічно перенесеним з російських документальних матеріалів (та до того й русизмом: від російського "общий" — спільний) і не має конкретно-історичного використання в українських джерелах XIV—XVIII ст. Натомість термін "громада" широко вживається в українських документах XV—XVIII ст. Причому "громадою" джерела називають і волость, і багатодвірне село, і сярбринну спілку — основні форми сільської територіальної громади XIV—XVIII ст.

¹ Лучицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII века // Отечественные записки. — 1882. — № 11. — С. 91—93; Лучицкий И. В. Общинные формы землевладения на Днепровском побережье (отдельный оттиск). — 1884. — С. 16.

² Лучицкий И. В. Общинное землевладение в Малороссии // Устои. — 1882. С. 39—60; Лучицкий И. В. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор. — 1883. — № 6. — С. 72—77; Лучицкий И. В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. — К., 1884. — 313 с.; Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии. — СПб., 1889. — 33 с.; Лучицкий И. В. Формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник (далі-ЮВ). — 1890. — № 3. — С. 391—424; Ковалевский М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. // ЮВ. — 1885. — Кн. 1. — С. 36—69; Ковалевский М. Труд как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине // ЮВ. — 1892. — Т. XI. — С. 3—35; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв. — Прага, 1924—1926. — Т. 1. — Вып. 1—3.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 5. — Ч. 1. — С. 356—384; Довнар-Запольський М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. — К., 1905. — С. 47—141; Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. — К., 1911. — С. 1—24.

⁴ Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 1—34; Антонович В. Исследование о казачестве. — К., 1863. — С. 1—25; Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив ЮЗР. — К., 1867. — Т. 1. — Ч. IV. — С. 43—48; Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси в XIV—XV вв. — М., 1894. — С. 72—209; Ефименко А. Я. Копные суды в Левобережной Украине // Киевская старина (далі — КС). — 1885. — № 10. — С. 189—202; Ефименко А. Я. Народный суд в Западной Руси // Русская мысль. — 1893. — № 8. — С. 6—19; № 9. — С. 22—38; Новицкий И. П. Содержание актов о крестьянах. Предисловие // Архив ЮЗР. — К., 1876. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 45—96.

⁵ Лещенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція й устрій // Збірник правничої комісії при історично-філософській секції наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1925. — С. 1—67; Львів, 1927. — С. 1—87; Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. — Львів, 1928. — С. 1—11; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — К., 1928. — Вып. 4,5. — 714 с.

⁶ Романовський В. А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. // ЕАИВЕ. — 1961. — Рига, 1963. — С. 191—192; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. — К., 1963. — С. 72—113; Бойко І. Д. Селянство України в II половині XVI — I половині XVII ст. — К., 1963. — С. 7—25.

⁷ Марков П. Г. А. Я. Ефименко — историк Украины. — К., 1966. — 123 с.; Ляптин П. Ф. І. В. Лучицький про общину на Україні // Укр. іст. журн. — 1979. — № 6. — С. 127—130; Ляптин П. Ф. Община в русской историографии. — К., 1971. — 297 с.; Герасименко Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1986. — № 7. — С. 104—111.

⁸ Инкин В. Ф. Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов). — Автореф. дис. ... д. и. н. — Львов, 1978. — 32 с.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 88—95; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 38—55.

¹⁰ История крестьянства СССР. — М., 1990. — Т. 2. — С. 171—175, 291—292; Гурбик А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 61—64; Гурбик А. О. Конні суди на українських землях у XIV—XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 110—116; Гурбик А. О. Сільська община на Україні в XIV—60-х роках XVI ст. (соціально-економічний і правовий аспекти проблеми). — Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1991. — 17 с.

¹¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 389, оп. 1, спр. 15, арк. 141; спр. 39, арк. 322; спр. 41, арк. 293 зв.; спр. 44, арк. 35 зв. — 41 зв.; РИБ. — Т. 27. — С. 96, 98, 406; Акты ЗР. — Т. 1. — С. 68—69, 191—192; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 615—616; Т. V. — Ч. VIII. — С. 469—470; Лютвавский М. Областное деление... С. 217—231; Инкин В. Ф. Волость (краина) ... — С. 71—85.

¹² Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (далі — ДПБ). Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 21, 52; Акты Литовской метрики (далі — АЛМ). — Варшава, 1896. — Т. 1. — С. 167; Грамоты великих князей литовских (далі — ГВКЛ). — 1868. — С. 3, 10, 18, 22; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 7, арк. 575—675 зв.; спр. 9, арк. 35—35 зв.; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов (далі — ПМК). — К., 1859. — Т. IV. — С. 161—167.

¹³ Довнар-Запольский М. В. Указ. соч. — С. 101—106.

¹⁴ ЦДА України в Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 100.

¹⁵ Инкин В. Ф. Волость (краина) и вече (сбор на галичине в XVI—XVIII веках) // ЕАИВЕ. — 1970. — Рига, 1977. — С. 71—79; История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 173.

¹⁶ Рапов О. М. К вопросу о боярском землевладении на Руси в XII—XIII вв. // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XII—XV вв. — М., 1971. — С. 205.

¹⁷ АЛМ. — Т. 1. — С. 116; Лютвавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — С. 21.

¹⁸ РДАДА, ф. 383, оп. 1, спр. 35, арк. 219 зв. — 220 зв.; спр. 39, арк. 329; спр. 43, арк. 40 зв.; спр. 50, арк. 162; спр. 51, арк. 181 зв., 184—184 зв.; 224—225, 228.

¹⁹ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — С. 627—630; Пичета В. И. Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. // Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития. — М., 1961. — С. 196—198; Юргинис Ю. М. Бояре и дворяне и их землевладение в Великом княжестве Литовском // ЕАИВЕ. — 1969. — К., 1979. — С. 21—22.

²⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 35, арк. 157 зв. — 158; спр. 38, арк. 2 зв. — 3; спр. 41, арк. 168 зв. — 169; спр. 50, арк. 189; спр. 51, арк. 197.

²¹ Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VII. — С. 86, 616—617, 624.

²² Там же. — Ч. IV. — С. 38—45; Т. V. — Ч. VIII. — С. 103—106, 283, 293.

²³ Довнар-Запольский М. В. Очерки... — С. 42—46; Лютвавский М. Областное деление... — Приложение. — № 10. — С. 9—11.

²⁴ Панащенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV — першій половині XVI ст. // 36. наук. праць: Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 114—115.

²⁵ История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 290.

²⁶ Инкин В. Ф. Волость (краина)... — С. 73, 85.

²⁷ История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 291.

²⁸ ЦДА України в м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 224 зв.; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 51, арк. 204 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 140—142, 215—216, 250, 251.

²⁹ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie (далі — AGZ). — t. II. — № 8, 78, 114. — Т. VI. — № 12. — Т. VII. — № 80; Т. XI. — № 116; Линниченко И. А. Указ соч. — С. 163, 164.

³⁰ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 51, арк. 204 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 111—116, 270; Т. II. — Ч. VII. — С. 7; ПМК. — Т. IV. — С. 164; Грушевський М. Назв. праця. — С. 291; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1835. — Т. 1. — С. 203, 248; Львів, 1897. — Т. II. — С. 46, 83, 214; Львів, 1900. — Т. III. — С. 104, 160, 226, 260, 318, 349.

- ³¹ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 66—74.
- ³² Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. VI. — С. 1—3; Грушевський М. Назв. праця. — С. 367; Линниченко И. А. Указ. соч. — С. 166.
- ³³ Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — С. 31—33, 175—188, 244—253, 413—414; Т. I. — Ч. VII. — С. 105, 117—122, 147—152; Т. II. — Ч. VII. — С. 93; Т. VI. — Ч. VIII. — С. 45; Жерела. — Т. I. — С. 13—48, 32—36, 60, 124, 159, 202, 293; Т. II. — С. 212; Т. III. — С. 268, 414.
- ³⁴ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общин и общественных земель в Левобережной Украине. — С. 1, 4, 68, 33, 45, 62, 92, 125, 142, 164, 223, 257, 264, 270; Ковалевский М. Общинное землевладение... — С. 56; Борисенко В. И. Назв. праця. — С. 88.
- ³⁵ Линниченко И. А. Указ. соч. — С. 166.
- ³⁶ Южнорусские грамоты. — К., 1917. — Т. I. — С. 59, 118.
- ³⁷ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 43, арк. 10 зв.
- ³⁸ Там же, спр. 50, арк. 81, 168, 255 зв. — 256; ДПБ АН Росії. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 21, 52; АЛМ. — Т. I. — С. 166; ГВКЛ. — С. 3, 10, 18, 22.
- ³⁹ ЦДІА Росії в Санкт-Петербурзі, ф. 823, оп. 1, спр. 54, арк. 1; РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 22, арк. 69 зв., 76; РИБ. — Т. 27. — С. 657—658; ПКК. — Т. III. — С. 21—24, 34—35.
- ⁴⁰ Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — С. 244—253; Т. I. — Ч. VII. — С. 90, 97—102, 117, 122, 147—152, 607—611, 623—647; Т. II. — Ч. VII. — С. 1—9.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VII. — С. 177—184; Т. I. — Ч. VI. — С. 111—116; Т. II. — Ч. VII. — С. 32—34, 117—118, 381—383.
- ⁴² РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 51, арк. 181 зв. — 183, 186, 193, 197—197 зв.
- ⁴³ Там же, спр. 31, арк. 31, 234 зв. — 235; спр. 38, арк. 500; спр. 50, арк. 150; ДПБ. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 9, арк. 1; спр. 129, арк. 1; Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. VI. — С. 10.
- ⁴⁴ ДПБ. Відділ рукописів, ф. 293, оп. 1, спр. 189, арк. 1; ЦДІА Росії, ф. 823, оп. 1, спр. 54, арк. 1; Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. VII. — С. 6—9.
- ⁴⁵ Любавский М. Областное деление... — С. 308.
- ⁴⁶ Цит. за: Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 106.
- ⁴⁷ История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 287; Акты ЗР. — Т. III. — С. 77.
- ⁴⁸ Архив ЮЗР. — Т. II. — Ч. VII. — С. 75—110.
- ⁴⁹ Бойко И. Д. Назв. праця. — С. 7—8.
- ⁵⁰ ПКК. — Т. IV. — С. 162, 167.
- ⁵¹ Семенов Ю. Н. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. — М., 1976. — С. 59.
- ⁵² Там же. — С. 50—63.
- ⁵³ Смолій В. А., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу у XVII ст. — К., 1992. — С. 33.
- ⁵⁴ Лучицкий И. Сборник материалов... — С. 1, 3, 6, 13, 17, 45, 119, 127, 140, 198.
- ⁵⁵ Лучицкий И. Следы общинного землевладения... — С. 109—112.
- ⁵⁶ Лучицкий И. В. Формы заимочного владения... — С. 412; Ковалевский М. Общинное землевладение. — С. 65—68.
- ⁵⁷ Лучицкий И. В. Сябры... — С. 2—20; Борисенко В. И. Назв. праця. — С. 93—94; Гуржий А. И. Указ. соч. — С. 47—50.
- ⁵⁸ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии. — Б. м., б. г. — С. 106—107.
- ⁵⁹ ЦДІА Росії, ф. 823, оп. 1, спр. 24, арк. 1; Мишко Д. І. Назв. праця. — С. 107; Архив ЮЗР. — Т. I. — Ч. IV. — С. 56—61.
- ⁶⁰ РИБ. — Т. 20. — С. 528—530.
- ⁶¹ Статут 1529 г.: Материалы // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. — М., 1854. — Кн. 19. — С. 53. — Р. VI. — Арт. 32.
- ⁶² Права, по которым судится малороссийский народ... /Под ред. А. Ф. Кистяковско-го. — К., 1879. — Гл. 17. — Арт. 15. — П. 1.
- ⁶³ Мякотин В. А. Очерки. — С. 106—108.
- ⁶⁴ Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. — С. 42—107; История крестьянства СССР. — Т. 2. — С. 273—284; История крестьянства в Европе. — М., 1986. — Т. 2. — С. 476—492.
- ⁶⁵ История крестьянства в Европе. — Т. 2. — С. 476—479, 484—492.

* * *